

گونه‌شناسی شهرها، بنادر و جزایر جنوبی ایران در دوره قاجار با معیارهای آبادانی*

سید مجید مفیدی شمیرانی**

نیلوفر نیکقدم***

منصوره طاهباز****

چکیده

مناطق جنوبی ایران از مهم‌ترین مناطق استراتژیک در طول تاریخ بوده، اما با این وجود، تلاش اندکی برای مطالعه بافت شهری این مناطق صورت گرفته است. بافت و ابنیه تاریخی بسیاری شهرها، بنادر و جزایر جنوبی ایران تحت تأثیر ویژگی‌های اقلیمی و جغرافیایی منطقه، در طول زمان از بین رفته و حتی از دوره قاجار نیز تعداد محدودی اثر به جا مانده است. بنابراین توجه به حفظ و همچنین ثبت اسناد این آثار قبل از تخریب و انهدام، بسیار با اهمیت است. میزان و علل آبادانی هر شهر، می‌تواند در مطالعات شهری و معماری در هر دوره زمانی، جایگاه مهمی داشته و در اولویت هر نوع بررسی قرار گیرد.

هدف از انجام این تحقیق گونه‌شناسی شهرها، بنادر و جزایر جنوبی ایران در دوره قاجار با معیار آبادانی است تا به این سؤال پاسخ داده شود که چند گونه شهر، بندر یا جزیره با توجه به این معیارها، در این منطقه قابل شناسایی است و هر یک از گونه‌ها چه ویژگی‌هایی دارند. این مقاله با شناسایی معیارهای آبادانی در دوره قاجار در مناطق جنوبی ایران، به تبیین محدوده شاخص‌های ترکیبی گونه‌شناسی پرداخته و از طریق گونه‌شناسی توصیفی و با الگوی گونه‌شناسی داده‌بنیاد، به طبقه‌بندی شهرهای منطقه مورد مطالعه می‌پردازد. داده‌های این تحقیق از طریق کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد، جمع‌آوری شده است. این مقاله نشان می‌دهد مهم‌ترین معیارهای آبادانی در دوره قاجار در منطقه مورد نظر، داشتن آب شیرین، خاک حاصلخیز، موقعیت جغرافیایی مناسب و دسترسی امن و کوتاه و وجود منابع اعم از دریایی و غیر آن بوده است. همچنین براساس شاخص‌های ترکیبی تحقیق، ۱۲ گونه شهر، بندر یا جزیره در این منطقه شناسایی شد. تحلیل گونه‌ها نشان می‌دهد معیار اصلی مؤثر در آبادانی بنادر، دسترسی و موقعیت مناسب، در شهرها، آب شیرین، خاک حاصلخیز و دسترسی و موقعیت مناسب توأمان و در جزایر، آب شیرین، خاک حاصلخیز و منابع توأماً بوده است. متقابلاً معیارهای دسترسی و موقعیت مناسب در بنادر، آب شیرین و خاک حاصلخیز در شهرها و منابع در جزایر فراوانی بیشتری داشته است.

واژگان کلیدی

بندر، شهر، آبادانی، جنوب ایران، دوره قاجار.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی معماری «نیلوفر نیکقدم» با عنوان «الگوهای اقلیمی برای فضاهای عملکردی مسکن در اقلیم گرم و مرطوب ایران» به راهنمایی آقای دکتر «سید مجید مفیدی شمیرانی» و مشاوره خانم دکتر «منصوره طاهباز» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده هنر و معماری است. ** دکتری طراحی شهری. استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه معماری، تهران، ایران.

s_m_mofidi@iust.ac.ir

*** دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه معماری، تهران، ایران. نویسنده مسئول. ۰۹۱۲۳۰۶۹۷۰۸

n.nikghadam@gmail.com

**** دکتری معماری. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی.

m-tahbaz@sbu.ac.ir

مقدمه

مناطق جنوبی ایران به علت مجاورت با خلیج فارس و دریای عمان از مهم‌ترین مناطق استراتژیک در طول تاریخ بوده که با وجود بحرانی بودن اقلیم همواره مورد توجه حکومت‌ها و تجار و دولت‌های خارجی قرار گرفته است. موقعیت جغرافیایی ایران در هم‌جواری با خلیج فارس آن را به هدفی طبیعی برای کشمکش‌های سیاسی بین دولت‌های خارجی در قرن ۱۹ تبدیل کرد (Asgharzadeh, et al., 2012: 159-164). "از مهم‌ترین علل اهمیت این منطقه عبارتند از: ۱. موقعیت مهم ژئوپلیتیکی، که حلقه ارتباط بین شرق و غرب را تشکیل می‌دهد؛ ۲. دارا بودن تنگه هرمز و جزایر مهمی که هر یک به تنهایی از اهمیت خاصی برخوردارند؛ ۳. دارا بودن بنادر متعدد؛..." (مؤمنی، ۱۳۹۰: ۲۸۵ و ۲۸۹). جستجوی نفت در فاصله بین جنگ جهانی اول و دوم، ساخت‌راه آهن و مسیرهای ماشین‌رو در این منطقه به اهمیت آن در این زمان افزود (یاب و همکاران، ۱۳۸۰: ۵۱). علی‌رغم اهمیت این منطقه، تلاش‌های اندکی برای مطالعه بافت شهری و معماری آن صورت گرفته است؛ از طرفی به علت سختی هوا و رطوبت زیاد و نزدیکی به دریا این بافت سریع‌تر از مناطق دیگر تخریب شده و از بین رفته، لذا اسناد محدودی از آنها در دسترس است. در حال حاضر آثار معدود معماری و شهرسازی که در منطقه جنوبی ایران به جا مانده و کمتر توسط عوامل محیطی مورد تخریب قرار گرفته مربوط به دوران قاجار است.

میزان آبادانی و عوامل آن در هر شهر، می‌تواند به عنوان اولین موضوع در شناخت آن مؤثر باشد و در مطالعات بافت شهری و آثار معماری، جایگاه پراهمیتی داشته باشد. ایده اصلی این تحقیق، گونه‌شناسی توصیفی مناطق جنوبی ایران با معیارهای آبادانی است. این مقاله با بررسی متون به شناسایی معیارهای آبادانی مناطق در این دوران پرداخته و براساس آنها، شاخص‌های ترکیبی برای گونه‌شناسی توصیفی را تبیین کرده است. به همین منظور ۲۰ شهر، بندر یا جزیره در حد فاصل جنوب رشته کوه زاگرس تا کرانه‌های شمالی خلیج فارس و دریای عمان انتخاب و بررسی شده تا به این سؤال پاسخ داده شود که در منطقه جنوبی ایران در دوره قاجار، براساس معیارهای آبادانی چند گونه شهر، بندر و جزیره قابل شناسایی است؟ و این گونه‌ها چه ویژگی‌هایی با توجه به معیارهای آبادانی دارند؟

ادبیات تحقیق

داده‌های تحقیق از طریق سفرنامه‌ها، اسناد و کتب موجود از دوره قاجار جمع‌آوری شده است. آثار دیگری نیز در دوره پهلوی به رشته تحریر درآمده که با توجه به نزدیکی دوره زمانی و ارزش تاریخی از اهمیت بسیاری برخوردارند. همچنین کتب و مقالات قابل توجهی نیز اکنون در خصوص تاریخ، جغرافیا و اهمیت شهرهای مورد بررسی به رشته تحریر درآمده‌اند که در

این مقاله خصوصاً در بخش‌هایی که کمبود اطلاعات هست به برخی از آنها از جمله مطالب دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و یا برخی مقالات اشاره می‌شود.

روش تحقیق

گونه‌شناسی این تحقیق، توصیفی^۱ است که نمونه‌ها بر اساس شاخص‌های ترکیبی^۲ تعیین شده در جداول چندبعدی، دسته‌بندی و نهایتاً ویژگی‌های هرکدام از گونه‌ها مشخص شده است. گونه‌شناسی توصیفی براساس شاخص‌هایی که نتیجه ترکیب معیارهای مشخص و حدود آنهاست انجام می‌شود. اگر این شاخص‌ها به وسیله جداول چندبعدی ارائه شده باشد، می‌توان یک دید کلی بر تمام ترکیب‌های ممکن داشت و همچنین شاخص‌های ترکیبی ساخت. از آنجایی که تمام ترکیب‌های ممکن در واقعیت وجود ندارند یا برخی ترکیب‌ها مرتبط با سؤال پژوهش نیستند، زمینه‌های خاصی از ترکیب خلاصه می‌شوند (Kluge, 2000 و Lazarsfeld, 1937: 126 و Barton, 1955: 45) این اقدام در عمل، گونه‌شناسی تلخیص^۳ نامیده می‌شود. بسیار مهم است که برای تمرکز بر تنوع موجود، گونه‌ها را به تعداد مرتبط کاهش دهیم. گونه‌شناسی داده‌بنیاد^۴ در چهار گام اصلی انجام می‌شود. (جدول ۱) روش‌های تلخیص محدوده داده‌ها به سه صورت انجام می‌شود: حذف خانه‌هایی که ناممکن هستند و یا احتمال آنها خیلی کم است؛ حذف سلول‌های خالی و ترکیب دو خانه هم‌چوار در مواردی که تقسیم‌شدن آنها هدف تئوریک سودمندی را دنبال نمی‌کند (Elman, 2005).

گام اول: مشخص کردن موضوع و ابعاد تحلیل مرتبط با موضوع

• سؤال تحقیق و تعیین نمونه‌ها

در منطقه جنوبی ایران، در دوره قاجار، براساس معیارهای آبادانی چند گونه شهر، بندر و جزیره قابل شناسایی است؟ این گونه‌ها با توجه به معیارهای آبادانی چه ویژگی‌هایی دارند؟ نمونه‌های مورد بررسی در این تحقیق در حد فاصل جنوب رشته کوه زاگرس تا کرانه‌های شمالی خلیج فارس و دریای عمان شامل ۲۰ بندر، شهر و جزیره هستند: بنادر بوشهر، لنگه، چابهار، عباس، کنگان، جاسک، کنگ و دیر و شهرهای اهواز، دزفول، آبادان، رامهرمز، میناب، ایرانشهر، لار و ایذه، جزیره‌های کیش، قشم، سیری و ابوموسی.

طراحی ایده و معیارهای گونه‌شناسی

ایده این تحقیق، گونه‌شناسی شهرها، بنادر و جزایر با معیارهای آبادانی است. به این منظور لازم است ابتدا معیارهای آبادانی تعیین و سپس طراحی شاخص‌های گونه‌شناسی بر اساس آنها طراحی شود. مطلب نوشته شده ذیل مبحث آباد در دایره‌المعارف

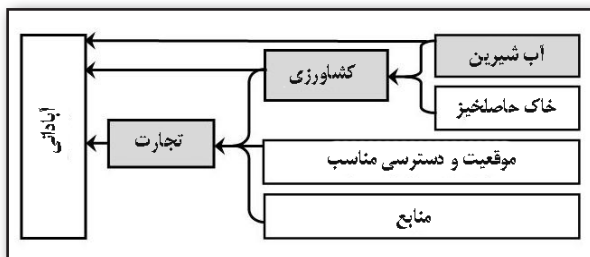
جدول ۱. مراحل انجام گونه‌شناسی براساس چهار گام. مأخذ: اقتباس از Kluge,2000.

Table 1. Stages of studying typology based on the concept of four steps. Source: Based on Kluge,2000.

گام‌ها	تعریف	مراحل
گام اول	مشخص کردن موضوع و ابعاد تحلیل مرتبط با موضوع	۱- سوال تحقیق ۲- تعیین نمونه‌ها ۳- طراحی ایده و معیارهای گونه‌شناسی ۴- مطالعات نظری
گام دوم	دسته‌بندی نمونه‌ها و تعیین محدوده شاخص‌های ترکیبی	۱- دسته‌بندی نمونه‌ها بر اساس تفاوت‌ها ۲- انتقال داده‌های حاصل از بند ۴ گام اول به دسته‌های تعریف شده ۳- تعیین محدوده شاخص‌ها - ساخت کل محدوده شاخص‌ها و تعیین شاخص‌های ترکیبی - تحلیل نظم تجربی و تلخیص محدوده شاخص‌ها
گام سوم	ساخت گونه‌های جدید - طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس شاخص‌های گونه‌شناسی	۱- در نظر گرفتن شاخص‌های تکمیلی و ناتویه ۳- مقایسه شاخص‌ها و گونه‌ها ۴- طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس شاخص‌های گونه‌شناسی
گام چهارم	تشریح گونه‌های ساخته شده	۱- تحلیل گونه‌های موجود ۲- شناخت ارتباطات معنی‌دار ۳- تشریح گونه‌ها بر اساس گونه‌های ایده‌آل یا گونه‌های پایه

آن شد (همان).

منابع مورد مطالعه نشان می‌دهد اگرچه در یک محل وجود آب شیرین، خاک حاصلخیز و زراعت به تنهایی می‌تواند سبب آبادانی شود ولی موقعیت ویژه شهرهای مورد مطالعه در کناره خلیج فارس و دریای عمان سبب می‌شود که تجارت از عوامل مهم آبادانی باشد. شهرهای کنار دریا علاوه بر امکان تجارت پررونق که با موقعیت جغرافیایی خوب و مسیرهای دسترسی مناسب دریایی و مسیرهای کاروان‌رو کوتاه و امن فراهم می‌شود، با داشتن منابع دریایی، می‌توانسته‌اند شهرهای پراهمیتی از دید تجار باشند و به این ترتیب از رونق دوچندانی برخوردار شوند. نمودار نمایش داده شده در تصویر ۱ مجموعه این عوامل و ارتباط آنها را براساس متون مورد مطالعه نشان می‌دهد. همچنین به نقش وضعیت سیاسی و امنیت یک منطقه برای آبادانی آن اشاره شده که با توجه به متفاوت بودن حیطه مطالعه این عوامل در این تحقیق منظور نمی‌شوند.

تصویر ۱. معیارهای تحلیل و مقایسه شهرها و روابط آنها. مأخذ: نگارندگان
Fig. 1. Analysis and comparing prosperity criteria for cities and their links. Source: authors.

بزرگ اسلامی حاکی از آن است که فراهم بودن آب، درخت و کشتزار می‌تواند مفهوم آبادی را به یک محل دهد. "آبادی واژه‌ای است فارسی به معنی آباد بودن، به سامانی، خانه و بنا، جای آباد، محل معمور و اصطلاحاً به مفهوم جایی که گروهی گردهم آمده و کشتزار و آب و درخت و دیگر وسایل زیست برای خود فراهم ساخته باشند" (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷ جلد ۱: ۲۶). در فرهنگ‌های لغت انگلیسی معادل کلمه آبادانی برای شهرها، بیشتر با موفقیت از نظر مالی و تجارت و بازرگانی معرفی می‌شود. در متون مورد مطالعه نیز در منطقه جنوبی ایران به جز وجود آب، کشتزار و درخت که عوامل اولیه آبادانی در هر منطقه‌ای هستند، به تجارت پررونق و امنیت نیز در ذیل دلایل آبادانی اشاره شده است. همچنین در این منابع، زراعت را ناشی از وجود آب شیرین و خاک حاصلخیز و تجارت پررونق را حاصل وجود منابع و محصولات، موقعیت جغرافیایی و دسترسی مناسب دانسته‌اند. «نوربخش» علت آبادانی بندرلنگه را صید مروارید و تجارت آن دانسته است (۱۳۸۷: ۵۳۱). براساس جلد سیزدهم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، رونق تجارت در بوشهر بعد از دوره زندیه به علت موقعیت جغرافیایی خوب آن نسبت به پایتخت زند بوده است (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳ جلد ۳: ۲۳). «احمد اقتداری» نیز اشاره می‌کند ارتباطات دریایی و راه کاروانی کوتاه سبب رونق تجارت در بندرلنگه و کنگ شده است (۱۳۴۸: ۴۸۱). در جلد دوازدهم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی آمده است که وضعیت سیاسی بد و ناامنی سبب شد تا بندرکنگ رونق و آبادانی و در نتیجه رونق تجاری خود را از دست بدهد و تجار به بندرلنگه مهاجرت کنند (۱۳۸۳: ۵۹۴-۵۹۵). باز در همان منبع ذکر شده که راه آبی مناسب بندرلنگه و همچنین صید مروارید سبب رونق تجارت در

مطالعات نظری برای گردآوری داده‌های تحقیق

این بخش به جمع‌آوری داده‌های تحقیق در خصوص نمونه‌های مورد بررسی در دوره قاجار براساس متون و سفرنامه‌ها اختصاص دارد. اصل مطالب گردآوری شده در این بخش با توجه به تفصیل زیاد، از حوصله این مقاله خارج و لذا در این محل برای روشن شدن روش مطالعه و نوع داده‌ها، تنها به مختصری از آن اشاره می‌شود. مطالعات تفصیلی این بخش در اصل این تحقیق موجود است.

الف) بنادر

بنادر بوشهر: در سفرنامه‌ای که در زمان محمد شاه قاجار توسط مهندسی ناشناس نوشته شده آمده است: "... آب شیرین در بندر نایاب است..." (بی‌نام، ۱۳۶۷: ۵۴). همچنین "... و در حوالی بندر مبارکه مزبور مطلقاً اشجار مثمره و غیر مثمره بهم نمی‌رسد..." (همان: ۵۵). با این وجود، همین سفرنامه‌نویس صراحتاً عنوان می‌کند: "... که (بوشهر) شهر بسیار بزرگی بوده (۱۲۱۳-۱۲۲۶ ش) و نهایت آبادی را داشته..." (همان، ۱۳۶۷: ۵۴). همچنین آمده: "... در هنگام به قدرت رسیدن قاجاریه به مدت یک قرن و نیم بوشهر مهم‌ترین بندر تجاری ایران بود..." (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳ جلد ۱۳: ۲۴-۲۳).

بنادر لنگه: «سیدالسلطنه بندرعباسی» می‌نویسد: "... تجارت آنجا ترقی کرده ... آبشان زیاد گوارا است و حیوان و طیور و سبزی‌آلات دارد..." (۱۳۷۱: ۱۸۵). «کازرونی» حقایق‌نگار دوره محمدشاه می‌نویسد: "بندر لنگه بندری است در نهایت آبادانی از همه بنادر واقعه در کنار عمان آبادتر و معمورتر است ... و تمام آن سامان نخلستان و سائر اشجار... بسیار است" (اقتداری، ۱۳۴۸: ۴۸۰-۴۷۹). در جلد دوازدهم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ذیل مدخل بندر لنگه آمده است: "... اقامت قبیله... سمیطی در اینجا موجب تمرکز تجارت و خرید و فروش مروارید در بندر لنگه گردید ..." (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۲، ۱۳۸۳: ۵۹۵-۵۹۴).

بنادر چابهار: سیدالسلطنه بندر عباسی می‌نویسد: "بندر چابهار بسیار بندر و لنگرگاه خوبی است آب گوارا و نخلستان و سایر اشجار گرمسیری دارد..." "اراضی چابهار... حاصلخیز است..." (سیدالسلطنه بندر عباسی، ۱۳۷۱: ۳۰۰). چابهار به واسطه داشتن چاه‌های آب شیرین و خاک زراعی مناسب توانست جمعیتی را از اطراف به خود جذب کند و به علت موقعیت جغرافیایی مناسب برای دولت‌های خارجی نیز اهمیت پیدا کرد ... (محمود زهی، ۱۳۸۷: ۴۷۵-۴۵۹).

بنادرعباس: سیدالسلطنه در خصوص آب مشروب بندرعباس می‌نویسد: "آب مشروب عباسی از نایب است ... دیگر آب مشروب عباسی از چند آب‌نبار است که آن را برکه گویند" (۱۳۷۱: ۲۳۷). «احمد اقتداری» از زبان «محمد ابراهیم نادری کازرونی» به آباد بودن این بندر اشاره می‌کند: "بندری است معمور و آباد" (۱۳۴۸: ۵۴۰-۵۳۹).
بنادر کنگان: در سفرنامه‌ای که در زمان محمد شاه قاجار توسط

مهندسی ناشناس نوشته شده آمده است: "... و اطرافش نخیلات بسیار و زراعت غله در آن جا بسیار اندک..." (بی‌نام، ۱۳۶۷: ۲۸). در همان سفرنامه اشاره شده است: "... که مایه‌گذاران ... از دریاست ... که حاصل نخیلات ... اینقدر نمی‌ماند که گذران دو ماه این مردم شود ... و مطلقاً غله در آنجا عمل نمی‌آید مگر قلبلی ..." (همان: ۸۳). و باز اشاره شده است که: "... وادی غیر ذرع است ... و شرب تمامت ساکنین آنجا از چاه است و آب چاه‌های مزبور نیز اندکی شور و تلخ است..." (همان: ۸۴).

بنادر جاسک: احمد اقتداری از قول سیدالسلطنه نوشته است: "... به مسافت چند میل اراضی لم‌بزرع و بدون آب و سبزی بقلت دیده می‌شود..." (اقتداری، ۱۳۴۸: ۵۹۲). همچنین "آب در جاشک نهایت غلت دارد، از چاه‌هایی... آب آورند، لیکن گوارا نیست و تلخ است... سکنه آن... بیشتر از صیدماهی امرار معاش می‌کنند..." (همان: ۵۹۳). در خصوص موقعیت قرارگیری و وضعیت دسترسی به نظر می‌رسد با توجه به موقعیت جغرافیایی این بندر از موقعیت مناسبی در تنگه هرمز برخوردار بوده باشد (مسقطی، ۱۳۸۷: ۴۷۸-۴۷۷).

بنادر کنگ: اقتداری می‌نویسد "از زمان کریم‌خان زند سهولت ارتباط دریایی ... رونق بازرگانی فوق‌العاده‌ای به لنگه و لنگ بخشید و وجود راه کاروانی کوتاه ... بر اهمیت بازرگانی این دو بندر افزود" (۱۳۴۸: ۴۸۱). همچنین در جایی دیگر از زبان کازرونی می‌نویسد: "... و بندر کنگ بندری بوده است آباد و در آن عمارات عالیه بوده ..." (همان: ۴۷۵).

بنادر دیر: «توربخش» در خصوص وضعیت آب در بندر دیر می‌نویسد: "در شهرستان دیر با حفر چاه به کمک دلو آب بیرون کشیده و زمین را آبیاری می‌کردند" (بحرینی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۷۶-۷۵). همچنین می‌نویسد: "... بعضی از مردم پی بردند که دیر بندرگاه خوبی است و آب‌های ساحلی آن عمق کافی جهت پهلوگیری لنج‌های آنها دارد و رفت و آمد ... لذا به دیر مهاجرت می‌کنند" (همان: ۸۳۶).

ب) شهرها

اهواز: اهواز کنونی تقریباً از زمان ناصرالدین شاه قاجار شکل گرفته که هم‌زمان با آزادسازی کشتیرانی در کارون است (نام‌آور و مجتهد زاده، ۱۳۸۵) و احداث خط آهن ناصری و جاده شوسه از تهران به اهواز (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۰، ۱۳۸۰: ۴۸۲). همچنین در این زمان برای بهبود کشاورزی سدی بر کارون احداث شد و با افتتاح کانال سوئز در زمان احمد شاه رونق بیشتری پیدا کرد (نام‌آور و مجتهد زاده، ۱۳۸۵).

دزفول: «محمدحسن خان اعتماد السلطنه» از قول سفرنامه نویس دوره فتحعلی شاه قاجار نوشته است: "... در این زمان در خوزستان شهری از دزفول آبادتر نیست. اگرچه کوچک است اما معموره است ... رودخانه‌ای که دارد از آن قنوت و انهار بسیاری

و عمارات که محل سکونت باشد در مالمیر نیست و ایل نشین است ... قنوات بسیاری در مالمیر بوده که حالا خراب است" (بابن و هوسه، ۱۳۶۳: ۷۵).

ج) جزایر

- جزیره کیش : سدیدالسلطنه بندرعباسی می‌نویسد : "زمین... حفر کنند آب شیرین پیدا شود... گذران اهالی از صید ماهی و غوص مروارید است" (۱۳۷۱ : ۳۶۰). احمد اقتداری در خصوص آبادانی جزیره کیش از زبان کاررونی می‌نویسد : "جزیره مذکور جزیره آباد است ... و در قدیم در آن جزیره قنوات و عیون آن جاری بوده و آب آنها با کمال حلاوت... و در جزیره انواع سبزی‌ها و خیارکاری‌ها می‌شود و معادل پنج شش هزار نخل در آن جزیره شمر است" (۱۳۴۸ : ۸۱۱-۸۱۲).

- جزیره قشم : کاررونی نوشته است : " ... جمیع بنادر واقعه در کنار عمان متصل به بر فارس بندری به آبادی قشم به نظر نیامده... آب شرب اهل آن جزیره در هر بلدی با وجود آب انبار متعدد چاه‌های شیرین گوارا نیز دارند ... " (همان : ۷۵۳-۷۵۲). همچنین حسین نوربخش نوشته است که از زمان‌های گذشته جزیره قشم آب سایر بنادر و همچنین جزایر را تأمین می‌کرده است (۱۳۶۹ : ۴۶). درختان حرا و همچنین سایر درخت‌ها در این جزیره وجود دارد (همان : ۷۲).

- جزیره سیری : احمد اقتداری به نقل از کتاب نخستین سمینار خلیج فارس در خصوص جزیره سیری نوشته است : " ... و نیز مرکزی برای صید ماهی و مروارید و بازرگانی در آن‌جا وجود دارد، و دارای آب شیرین است و زراعت کافی برای رفع احتیاج اهالی می‌شود" (۱۳۴۸ : ۸۱۶-۸۱۵). او در همین کتاب به نقل از محمد ابراهیم کاررونی آورده است که " ... جزیره مذکور جایی خوش آب و هوا و در آن اشجار بی‌شمار" (همان : ۸۱۶).

- جزیره ابوموسی : در جلد ششم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی نیز ذیل مبحث ابوموسی آمده است : "این شهر در دو دهه اخیر و بعد از تحولات سال ۱۳۵۱ ش و تسلط مجدد ایران بر جزیره پدید آمد. تا آن زمان سکونت دایم در ابوموسی به صورت متمرکز و یکجا کمتر وجود داشته است ... " (۱۳۷۳ : ۳۰۱).

گام دوم : دسته‌بندی نمونه‌ها و تعیین محدوده شاخص‌های ترکیبی

نمونه‌های مورد بررسی در سه دسته شهرها، بنادر و جزایر دسته‌بندی و در هر دسته براساس اصل مطالعات نظری که در بند پیشین به مختصری از آن اشاره شد، وجود و یا عدم وجود هر معیار در هر نمونه مشخص شده است. داده‌های حاصل از مطالعات نظری به جدول ۳ منتقل شد. این جدول در این بخش به منظور عدم تکرار حذف شده است. در تصویر ۲ و ۳، جداول دوبعدی و سه‌بعدی شاخص‌های ترکیبی

بریده‌اند و زراعت ... به عمل آرند. کشت و زرع و سمه- منظور نیل است- در آن بلد بسیار است ... اغلب غله شوشتر از دزفول است... و آب چاه آب‌های دزفول همیشه شیرین است و زود به آب می‌رسد و کم خانه‌ای هست که در آن باغچه مشجر نباشد ... " (بابن و هوسه، ۱۳۶۳ : ۳۲-۳۰).

- آبادان : سدیدالسلطنه می‌نویسد : " ... در سنه ۱۲۸۲ ش یقین به وجود نفت در مسجد سلیمان از خاک رامهرمز کرده، ابتدا به عملیات نمودند... نفت مزبور با لوله وارد عبادان کردند ... در سنه ۱۲۸۶ ... شروع به ابنیه آن‌جا شده و آن‌جا را حال مطلقاً عبادان گویند" (۱۳۷۱ : ۱۵۷).

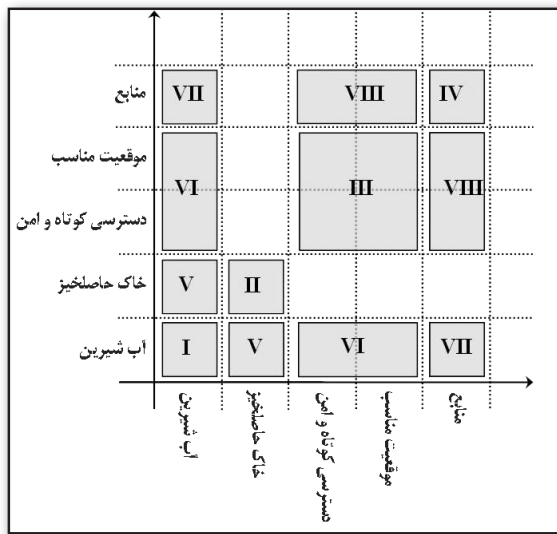
- رامهرمز : محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در توضیحات ترجمه سفرنامه بابن و هوسه در خصوص وضعیت کشاورزی و زراعت و آب در رامهرمز می‌نویسد : " ... اراضی رامهرمز مستعد هر نوع کشت و زرع است و این جلگه مشروب به چندین رودخانه بزرگ و کوچک است که از کوه‌های اطراف ساری و جاری است ... " (بابن و هوسه، ۱۳۶۳ : ۹۷-۹۵).

- میناب : «احمد اقتداری» از قول «محمد ابراهیم نادری کاررونی» می‌نویسد : " ... و آب شرب آن ناحیه کلاً از رودخانه مذکور است ... و آب رودخانه میناو کمال حلاوت و شیرینی دارد" (۱۳۴۸ : ۵۷۹). در جای دیگر از قول «سرپرسی سایکس» در سفرنامه خود موسوم به ده هزار میل در ایران در دوره قاجار، می‌نویسد : " ... پس از طی سه منزل طولانی به میناب رسیدیم که دارای بهترین نخلستان‌های ایران است ... میناب حنا و نیل و انبه و نارنج و لیمو و پرتقال و موز به حد وفور دارد ... " (اقتداری، ۱۳۴۸ : ۵۹۵ و سایکس، ۱۳۳۶). همچنین «پرویز ورجاوند» می‌نویسد : " ... سرسبزی و حاصلخیزی میناب امری است که سابقه‌ای بس طولانی دارد و در گذشته میزان و نوع محصولات آن بیشتر و گوناگون‌تر از امروز بوده است... " (ورجاوند، ۱۳۵۵ : ۱۱-۹).

- لار : در ترجمه مقاله آثار تاریخی لار و لارستان آمده است : "در زمان قدیم اهمیت این شهر به واسطه موقعیت مهمی بود که از نظر ارتباط سیاسی در نقطه تلاقی راه‌های تجاری بزرگ ... دارا بوده است ... از آن جایی که این شهر خود دارای منابع آب آشامیدنی نبوده ... لذا دشت از نظر کشاورزی تقریباً غیر قابل استفاده مانده است" (پوهانکا، ۱۳۸۵ : ۱۰۲۴).

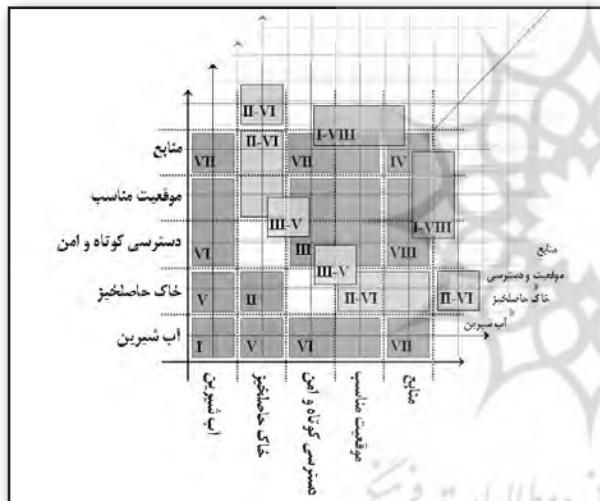
- ایرانشهر : در جلد اول دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ذیل مبحث ایرانشهر آمده است : "در ۱۲۹۷ ق ... حاکم کرمان به سبب کیفیت خوب آب قنوات و استعداد اراضی فهرج نسبت به بمپور تصمیم گرفت که فهرج مرکز بلوچستان باشد ... و بدین‌سان فهرج (ایرانشهر کنونی) به تدریج رو به توسعه نهاد ... " (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی جلد اول، ۱۳۶۷ : ۶۸۸).

- ایذه : محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در خصوص ایذه می‌نویسد : "در جلد دوم مرآت‌البلدان ناصری از تألیفات نگارنده (مترجم کتاب) نگاشته شده است : جانکی ... که همان ایذج قدیم است حالا خراب است و به مالمیر مشهور شده است ... حالا ابنیه

تصویر ۲. شاخص‌های ترکیبی در دو بعد. مأخذ: نگارندگان.

Fig. 2. Compound attributes in two dimensions. Source: authors.

تصویر ۳. شاخص‌های ترکیبی در سه بعد. مأخذ: نویسندگان.

Fig. 3. Compound attributes in three dimensions. Source: authors.

دیده می‌شود. با توجه به روش‌های تلخیص داده‌ها، از مجموع ۱۲۵ گونه ممکن در این جدول ۱۳ گونه انتخاب شد. برای تلخیص داده‌ها، خانه‌های مرتبط با موقعیت و دسترسی مناسب با هم تلفیق شدند. خانه‌های ناممکن حذف شدند؛ همچنین خانه‌های خالی در ترکیب با خانه‌های محور عمودی و خانه‌هایی که در ترکیب‌های محور عمودی شاخص‌های ترکیبی مشابهی را ایجاد می‌کردند حذف شدند. در تصویر ۳، در بعد سوم ترکیب هریک از معیارها با شاخص‌های دو بعدی، در سطوح جداگانه سنجیده و شاخص‌های ممکن با حذف موارد مشابه با سطح قبلی کدگذاری شدند. به این ترتیب ۱۳ گونه از شاخص‌های ترکیبی ممکن با حذف شاخص‌های مشابه و حذف خانه‌های ناممکن کدگذاری شدند که در جدول ۲ دیده می‌شود.

گام سوم: ساخت گونه‌های جدید، طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس شاخص‌های گونه‌شناسی

با توجه به اینکه گونه‌های مورد مطالعه در سه دسته بنادر، شهرها و جزایر بررسی و دسته‌بندی شدند این تقسیم‌بندی به عنوان شاخص ثانویه در کدگذاری تأثیر گذاشت و مجموع کدهای مورد نظر را از ۱۳ مورد به ۴۶ مورد افزایش داد. جدول ۲ گونه‌های ممکن را نشان می‌دهد. مقایسه شاخص‌ها و داده‌های مرتبط با گونه‌ها، منجر به گونه‌شناسی نمونه‌های مورد بررسی شد، که در جدول ۳ خلاصه شده است. این جدول داده‌های مرتبط با مطالعات نظری را نیز به طور خلاصه جمع‌بندی کرده است.

گام چهارم: تشریح و تحلیل گونه‌های ساخته شده

نتیجه گونه‌شناسی انجام شده در جدول ۴ نشان می‌دهد از ۴۶ گونه ممکن، ۱۲ گونه آن در نمونه‌های مورد بررسی دیده

جدول ۲. شاخص‌های گونه‌شناسی با معیار آبادانی. مأخذ: نگارندگان.

Table 2. Typology attributes based on prosperity criteria. Source: authors.

ردیف	کد گونه	ویژگی گونه	شهر	C	بنادر	P	جزیره	IS
۱	0	هیچ معیار		C-0		P-0		IS-0
۲	I	آب شیرین		C-I		P-I		IS-I
۳	II	خاک حاصلخیز		C-II		P-II		IS-II
۴	III	دسترسی و موقعیت مناسب		C-III		P-III		IS-III
۵	IV	منابع		C-IV		P-IV		IS-IV
۶	V	خاک حاصلخیز + آب شیرین		C-V		P-V		IS-V
۷	VI	دسترسی و موقعیت مناسب + آب شیرین		C-VI		P-VI		IS-VI
۸	VII	منابع + آب شیرین		C-VII		P-VII		IS-VII
۹	VIII	منابع + دسترسی و موقعیت مناسب		C-VIII		P-VIII		IS-VIII
۱۰	I-VIII	آب شیرین + منابع + دسترسی و موقعیت مناسب		C-I-VIII		P-I-VIII		IS-I-VIII
۱۱	II-VI	خاک حاصلخیز + دسترسی و موقعیت مناسب + آب شیرین		C-II-VI		P-II-VI		IS-II-VI
۱۲	II-VII	خاک حاصلخیز + منابع + آب شیرین		C-II-VII		P-II-VII		IS-II-VII
۱۳	III-IV-V	منابع + خاک حاصلخیز + دسترسی و موقعیت مناسب + آب شیرین		C-III-IV-V		P-III-IV-V		IS-III-IV-V

جدول ۳. مقایسه شاخص‌ها و گونه‌شناسی نمونه‌های مورد بررسی. مأخذ: نگارندگان.

Table 3. Comparing attributes and typologies of cities under study. Source: authors.

کد گونه مرتبط با داده‌های تحقیق	موقعیت و آب و هوای شهر	معیارهای آبادانی						رتبه رتبه‌بندی، بنادر، شهرها و جزایر
		تاریخ	معماری	ساخت‌وساز	کلیات	ساخت‌وساز	آب شیرین	
P-III	✓		✓	✓			۱	بوشهر
P-IV-III-V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۲	لنگه
P-III-IV-V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۳	چابهار
P-III	✓		✓	✓	✓		۴	بنادر عباس
P-IV		✓					۵	کتکان
P-VIII		✓	✓	✓			۶	چابک
P-VIII		✓	✓	✓			۷	کنگ
P-VI			✓	✓		✓	۸	دور
C-II-VI	✓		✓	✓	✓	✓	۹	امواز
C-II-VI	✓		✓	✓	✓	✓	۱۰	دزفول
C-II-VII		✓			✓	✓	۱۱	آبدان
C-II-VII		✓			✓	✓	۱۲	رامهرمز
C-II-VI	✓		✓	✓	✓	✓	۱۳	میناب
C-III	✓		✓	✓			۱۴	لار
C-V					✓	✓	۱۵	ابرقشهر
C-I						✓	۱۶	ایله
IS-II-VII		✓			✓	✓	۱۷	کیش
IS-II-VII	✓	✓			✓	✓	۱۸	قشم
IS-II-VII		✓			✓	✓	۱۹	سیری
IS-0							۲۰	ابوموسی

می‌شود. مقایسه این نتایج نشان می‌دهد در دسته‌های مربوط به شهرها، بنادر و جزایر، گونه‌ها از معیارهای نسبتاً مشابهی تشکیل شده‌اند. در دسته جزایر با حذف جزیره ابوموسی، سایر جزیره‌ها در یک گونه قرار گرفتند. همچنین در هفت شهر از شهرهای مورد بررسی آب شیرین از معیارهای ثابت در شاخص‌های ترکیبی مرتبط و در شش شهر، خاک حاصلخیز از معیارهای ثابت بوده‌اند. و در تمام بنادر به جز یکی موقعیت و دسترسی مناسب، معیار ثابت در گونه‌ها بوده است.

جدول ۴ نشان می‌دهد در بنادر، گونه‌های مبتنی بر موقعیت و دسترسی مناسب، فراوانی بیشتری داشته و در شهرها، گونه‌های مبتنی بر آب و خاک حاصلخیز. همچنین نمودار نمایش داده شده در تصویر ۴ نشان می‌دهد، متقابلاً نیز آب شیرین (I) و خاک

میانگین فراوانی بیشتری در شهرها و موقعیت و دسترسی مناسب (III) فراوانی بیشتری در بنادر داشته‌اند، همچنین منابع (IV) بیشترین فراوانی را در جزایر داشته است. نمودار نمایش داده شده در تصویر ۵ نشان می‌دهد از بین نمونه‌های مورد بررسی در سه دسته شهرها، بنادر و جزایر، در شهرها گونه‌های با شاخص سه‌ترکیبی (ترکیب سه معیار آبادانی)، در بنادر گونه‌های با شاخص یک‌ترکیبی (شامل یک معیار آبادانی) و در جزایر گونه‌های با شاخص سه‌ترکیبی (ترکیب سه معیار آبادانی) بیشترین فراوانی را داشته‌اند.

تصویر ۶ پراکندگی گونه‌های شناسایی شده در منطقه جنوبی ایران را بدون در نظر گرفتن دسته‌های سه‌گانه و با حذف گونه (IS-0) نشان می‌دهد. این تصویر بیانگر ارتباطاتی معنی‌دار در

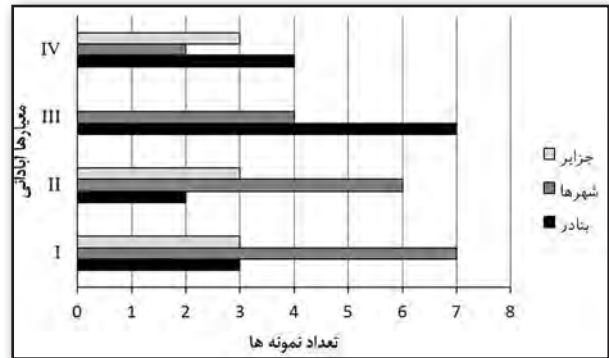
جدول ۴. نمونه‌های موجود و شرح و فراوانی آن‌ها. مأخذ: نگارندگان.

Table 4. Existing types and explanations on their frequencies. Source: authors.

فرآوانی نمونه‌ها	ویژگی گونه	کد گونه	رتبه
۱	شهر با آب شیرین	C-I	۱
۱	شهر با دسترسی و موقعیت مناسب	C-III	۲
۱	شهر با آب شیرین + خاک حاصلخیز	C-V	۳
۳	شهر با آب شیرین + خاک حاصلخیز + دسترسی و موقعیت مناسب	C-II-VI	۴
۲	شهر با آب شیرین + خاک حاصلخیز + منابع	C-II-VII	۵
۳	بنادر با دسترسی و موقعیت مناسب	P-III	۶
۱	بنادر با منابع	P-IV	۷
۱	بنادر با دسترسی و موقعیت مناسب + آب شیرین	P-VI	۸
۱	بنادر با دسترسی و موقعیت مناسب + منابع	P-VIII	۹
۲	بنادر با دسترسی و موقعیت مناسب + آب شیرین + خاک حاصلخیز + منابع	P-III-IV-V	۱۰
۱	جزیره با هیچ معیار	IS-0	۱۱
۳	جزیره با خاک حاصلخیز + آب شیرین + منابع	IS-II-VII	۱۲

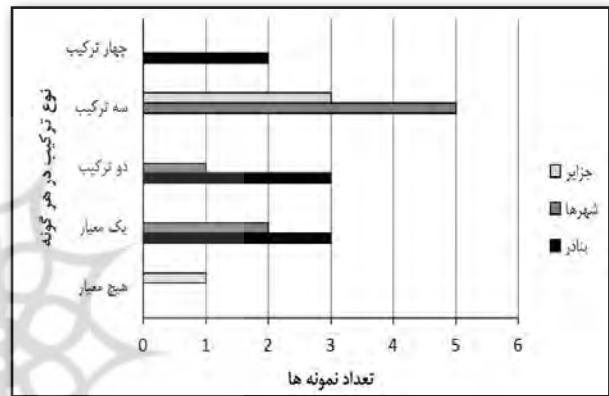
به آبادانی این سه منطقه در دوره قاجار اشاره شده است. این سه شهر مابین مناطق مرکزی ایران و خلیج فارس قرار گرفته‌اند. گونه مبتنی بر آب شیرین، خاک حاصلخیز و منابع، بزرگترین گونه در این مطالعه است. سه جزیره و دو شهر رامهرمز و آبادان در این گونه قرار گرفته‌اند. منابع موجود در سه جزیره، منابع دریایی و خصوصاً مروارید است ولی در دو شهر در استان خوزستان، با توجه به مطالعه نظری، منابع نفتی، مورد نظر بوده است، که این علت تفکیک این دو شهر در نقشه از سایر هم‌گونه‌های خود بوده است. دو بندر جاسک و کنگ در یک گونه قرار گرفته‌اند. این دو بندر هم دارای دسترسی و موقعیت مناسب و هم منابع دریایی بوده‌اند. اما بندر کنگ و بندر لنگه با فاصله بسیار کم در دو گونه متفاوت قرار گرفته‌اند، زیرا بندر کنگ برخلاف بندر لنگه در دوره قاجار محل صید مروارید نبوده در حالی که در دوره زند و پس از دوره قاجار با افول بندر لنگه، از آبادانی بسیاری به علت صید مروارید برخوردار می‌شود، همچنین این بندر برخلاف بندر لنگه دارای آب شیرین نبوده و همین معیار سبب تفاوت‌هایی در معماری این دو شهر در دوره قاجار شده است.

بنادر دیر و کنگان با وجود نزدیکی به هم، هرکدام در یک گونه با تفاوت در معیارها قرار گرفته‌اند، زیرا در بنادر، دسترسی مناسب به معنی ارتباط دریایی مناسب نیز بوده است و در دو بندر، اندکی تغییر در شکل یا عمق مرز ساحل با دریا می‌توانسته تغییراتی در ویژگی‌های لنگرگاه فراهم کند. براساس مطالعات نظری، بندر کنگان، بندر آبادی نبوده و فقط منابع دریایی محدود، امکان سکونت جمعی را در آن محل فراهم کرده است. دو شهر ایذه و ایرانشهر هرکدام در یک گونه قرار گرفته‌اند. علت عدم هم‌گونه‌بودن آنها با شهرهای نزدیک به خود، احتمالاً به این دلیل بوده که این دو شهر هیچ کدام در دوره قاجار شهرهای آبادی

تصویر ۴. نمودار فراوانی معیارها در دسته‌ها تصویر. مأخذ: نگارندگان.

Fig. 4. Distribution of criteria in groups. Source: authors.

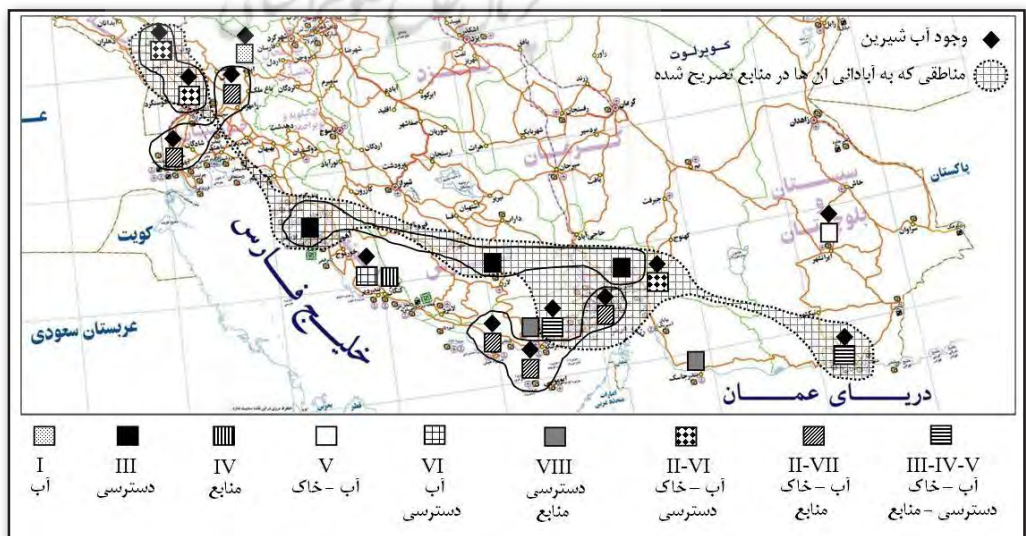
تصویر ۵. نمودار فراوانی نوع شاخص‌های ترکیبی در دسته‌ها. مأخذ: نگارندگان.

Fig. 5. Distribution of compound attributes in groups. Source: authors..

پراکندگی این گونه‌هاست. سه شهر و بندر مهم این منطقه شامل: بندر بوشهر، بندرعباس و لار، تنها دارای معیار موقعیت و دسترسی مناسب بوده‌اند، با این حال صراحتاً در متون مورد بررسی

تصویر ۶. پراکندگی گونه‌ها در منطقه جنوبی ایران. مأخذ: نویسندگان.

Fig. 6. Distribution of types in southern Iran [background map of Iran is from <http://www.tarkhis.ir/map>]. Source: authors.

دارد. این سه‌گونه عبارت است از :

- ۱- (III) دارای دسترسی و موقعیت مناسب
- ۲- (II-VI) دارای آب شیرین + خاک حاصلخیز + دسترسی مناسب
- ۳- (III-IV-V) دارای آب شیرین + خاک حاصلخیز + دسترسی مناسب + منابع

نبوده‌اند و شروع مدنیت آنها به بعد از دوره قاجار مربوط می‌شود. تمام نمونه‌هایی که در متون به آبادانی آنها تصریح شده است (به غیر از جزیره قشم)، در سه گونه از گونه‌های شناسایی شده قرار گرفته‌اند. در تمام این سه‌گونه دسترسی و موقعیت مناسب از معیارهای مؤثر بوده است. همان‌گونه که در تصویر ۶ مشاهده می‌شود این سه‌گونه مانند نواری در جنوب ایران گسترش یافته و این ناحیه را پوشش می‌دهند. جزیره قشم نیز در این نوار قرار

نتیجه‌گیری

- براساس مستندات موجود در سفرنامه‌ها و کتاب‌های نوشته‌شده در دوران قاجار و نظرات مورخین در منطقه جنوبی ایران در دوره قاجار، معیارهای مهم آبادانی در یک منطقه عبارت بوده از وجود آب شیرین، خاک حاصلخیز، موقعیت و دسترسی مناسب و وجود منابع، اعم از دریایی و غیر از آن. وجود آب شیرین و خاک حاصلخیز سبب رونق کشاورزی و باغداری و وجود دسترسی و موقعیت جغرافیایی مناسب، وجود منابع و رونق کشاورزی سبب رونق تجارت می‌شده است.
- این تحقیق نشان می‌دهد در دوره قاجار در مناطق جنوبی ایران براساس معیارهای آبادانی مشخص شده در این تحقیق، ۴۶ گونه قابل تعریف بود که از این تعداد ۱۲ گونه در شهرها، بنادر و جزایر مورد بررسی شناسایی شد. این گونه‌ها شامل گونه‌های دارای شاخص هیج‌معیار و یک‌ترکیبی تا چهارترکیبی بوده است.
- (الف) مطالعه گونه‌های موجود نشان می‌دهد :
 ۱. در بنادر، شاخص‌های یک‌ترکیبی فراوانی بیشتری داشته و معیار اصلی، دسترسی و موقعیت مناسب بوده و متقابلاً دسترسی و موقعیت مناسب بیشترین فراوانی را در بنادر داشته است.
 ۲. در شهرها، شاخص‌های سه‌ترکیبی فراوانی بیشتری داشته و معیارهای اصلی، آب شیرین، خاک حاصلخیز و دسترسی و موقعیت مناسب توأمان بوده است. متقابلاً آب شیرین و خاک حاصلخیز بیشترین فراوانی را در شهرها داشته‌اند.
 ۳. در جزایر، شاخص‌های سه‌ترکیبی فراوانی بیشتری داشته و معیار اصلی، آب شیرین، خاک حاصلخیز و منابع توأمان بوده است. متقابلاً منابع، بیشترین فراوانی را در جزایر داشته است.
- (ب) تحقیق حاضر نشان می‌دهد معیار دسترسی و موقعیت مناسب به تنهایی می‌توانسته سبب آبادانی یک شهر در منطقه مورد مطالعه شود و در تمام گونه‌هایی که به آبادانی آنها در متون تصریح شده، مؤثر بوده است.
- (ج) بیشتر نمونه‌ها در هر گونه با بیش از دو عضو، در محدوده نزدیک به هم یا در مناطق جغرافیایی یکسانی قرار گرفته‌اند و یا با منطق خاصی از هم تفکیک شده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. Descriptive typology
۲. Compound attribute
۳. Reduction of attribute space
۴. Grounded Construction of Typologies
۵. Prosperouse, Prosperity

فهرست منابع

- اقتداری، محمد. ۱۳۴۸. آثار شهرهای باستانی سواحل و خلیج فارس و دریای عمان. تهران : انتشارات انجمن آثار ملی.
- باین، کلود و هوسه، فردریک. ۱۳۶۳. سفرنامه جنوب ایران. ترجمه و تعلیقات از محمد حسن خان اعتماد السلطنه، به تصحیح میرهاشم محدث. چاپ اول. تهران : دنیای کتاب.
- بحرینی نژاد، عبدالحسین. ۱۳۸۲. بندر دیر، نگینی بر ساحل خلیج فارس. جلد اول. چاپ اول. قم : انتشارات نورالنور.
- بی‌نام. ۱۳۶۷. سفرنامه بنادر و جزایر خلیج فارس، در زمان محمدشاه قاجار. ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ قمری. با تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده. تهران : موسسه فرهنگی جهانگیری.

- پوهانکا، رینهارد. ۱۳۸۵. آثار تاریخی شهر لار در جنوب ایران. در کتاب تاریخ مفصل ایران. جلد اول. به کوشش محمد باقر وثوقی. ت : علی اصغر بهارستانی. تهران : نشر همسایه.
- خیر اندیش، عبدالرسول و تبریزیا، مجتبی. ۱۳۹۰. اهمیت بین المللی خلیج فارس در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی. پژوهشنامه خلیج فارس. تهران : خانه کتاب.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد اول. ۱۳۶۷. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. چاپ اول. تهران : نشر مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد ششم. ۱۳۷۳. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. چاپ اول. تهران : نشر مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد دهم. ۱۳۸۰. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. چاپ اول. تهران : نشر مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد دوازدهم. ۱۳۸۳. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. چاپ اول، تهران : نشر مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. جلد سیزدهم. ۱۳۸۳. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، چاپ اول. تهران : نشر مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- سایکس، سرپرسی. ۱۳۶۳. سفرنامه، ده هزار میل در ایران. چاپ دوم. ت : سعادت نوری. تهران : نشر لوحه.
- سدید السلطنه بندرعباسی، محمدعلی خان. ۱۳۷۱. سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان در صد سال پیش ۱۳۳۳-۱۳۳۴ ه.ق، مغاص العالی و منار اللیالی. استخراج و تنظیم و تحشیه و تعلیقات احمد اقتداری. چاپ اول. تهران : شرکت انتشارات جهان معاصر.
- محمود زهی، موسی. ۱۳۸۷. چاپهار بر ساحل دریای عمان. مجموعه مقالات خلیج فارس، فرهنگ و تمدن. تهران : موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- مسقطی، عبدالخالق. ۱۳۸۷. جاسک دروازه خلیج فارس. مجموعه مقالات خلیج فارس، فرهنگ و تمدن. تهران : موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- نادری کازرونی، محمد ابراهیم. ۱۳۶۷. تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس. به کوشش منوچهر ستوده. تهران : موسسه فرهنگی جهانگیری.
- نام‌آور، زهرا ؛ مجتهد زاده، روح الله. ۱۳۸۵. بسترهای تاریخی شکل‌گیری اهواز. مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بهم، کرمان، جلد دوم، انتشارات پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- نوربخش، حسین. ۱۳۶۹. جزیره قشم و خلیج فارس. تهران : موسسه انتشارات امیر کبیر.
- نوربخش، حسین. ۱۳۸۷. بندر لنگه عروس خلیج فارس. مجموعه مقالات خلیج فارس، فرهنگ و تمدن. تهران : موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- ورجاوند، پرویز. ۱۳۵۵. سفرنامه جنوب، سیر و سفری در کناره‌ها و جزایر خلیج فارس و دریای عمان. چاپ دوم. تهران : انتشارات چاپخش.
- یاب مالکوم؛ بوش، بریتون کوپر. ۱۳۸۰. خلیج فارس در آستانه قرن بیستم. ت : حسن زنگنه. شیراز : نشر به دید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

Translated from German by: Baharestani, A.A., in Iran Expansive History, First Vol., Tehran: Hamsaye Pub.

- Sadid-ol Saltane Bandarabasi, M.A. (1992). *Sarzamin-ha-ye Shomali-ye Piramoon-e Khalij-e Fars va Darya-ye Oman dar Sad Sal-e Pish* [Northern Lands of Persian Gulf- Oman Sea Coasts in 1906-1914]. Corrected by: Eghtedari, A. Tehran: Jahan-e mo'aser Pub.
- Sykes, S. P. (1984). *Safar Name, Dah Hezar Mil dar Iran* [Itinerary, Ten Thousand Mills in Iran]. Translated from English by: Sa'adat Noori, H. Tehran: Lohe Pub.
- Varjavand, P. (1976). *Safar Name-ye Jonoob, Seyr-o Safari dar Kenare-ha va Jazayer-e Khalij-e Fars va Darya-ye Oman* [Itinerary in South, Traveling on Coasts and Islands of Persian Gulf and Oman Sea]. Tehran: Chapakhsh Pub.
- Yapp, M. & Busch, B.C. (2001). *Khalij-e Fars dar Astane-ye gharn-e Bistom* [Persian Gulf in the Beginning of 20th Century]. Translated from English by Zangeneh, H. Tehran: Behdid Pub.

Reference List

- Aghazadeh, J., Dehgan Nezhad, M. & Mahmud Abade, A. (2012). Iran and Its Boundaries in Challenging with Foreign Relation (1789 - 1836). *Asian Culture and History*, 4 (2): 159-164. Available from: <http://dx.doi.org/10.5539/ach.v4n2p159> (Accessed 22 January 2013).
- Babin. C. & Houssay, F. (1984). *Safarname-ye Jonoob-e Iran* [Travel Diary of Southern Iran]. Translated from French by: Etemad- ol Saltane, M., Corrected by: Mohades, M., Tehran: Donya-ye Ketab Pub.
- Bahreyninejan, F. (2003). *Bandar-e Dayer Negini bar Sahel-e Khalij-e Fars* [Dayer Port, a Jewelry on Persian Gulf Coast]. First Vol., Qom: Noor-al Noor Pub.
- Barton, A. H. (1955). The Concept of Property-space in Social Research. In *The Language of Social Research*. New York: Free Press.
- Center of Great Islamic Encyclopedia. (1988). *Dayeratolma`aref-e Bozorg-e Eslami* [Great Islamic Encyclopedia]. First Vol. Under Supervision of Moosavi Bojnoordi, S.K., Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia Pub.
- Center of Great Islamic Encyclopedia. (1994). *Dayeratolma`aref-e Bozorg-e Eslami* [Great Islamic Encyclopedia]. Sixth Vol. Under Supervision of Moosavi Bojnoordi, S.K., Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia Pub.
- Center of Great Islamic Encyclopedia. (2001). *Dayeratolma`aref-e Bozorg-e Eslami* [Great Islamic Encyclopedia]. Tenth Vol. Under Supervision of Moosavi Bojnoordi, S.K., Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia Pub.
- Center of Great Islamic Encyclopedia. (2004). *Dayeratolma`aref-e Bozorg-e Eslami* [Great Islamic Encyclopedia]. Twelfth Vol. Under Supervision of Moosavi Bojnoordi, S.K., Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia Pub.
- Center of Great Islamic Encyclopedia. (2004). *Dayeratolma`aref-e Bozorg-e Eslami* [Great Islamic Encyclopedia]. Thirteenth Vol. Under Supervision of Moosavi Bojnoordi, Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia Pub.
- Eghtedari, A. (1969). *Asar-e Shahrha-ye Bastani-ye Savahel va Jazayer-e Khalij-e Fars va Darya-ye Oman* [Ancient Cities in Persian Gulf – Oman Sea Coasts], Tehran: National Heritage Society Pub.
- Elman, C. (n.d.). *Explanatory Typologies in Qualitative Analysis*. Arizona State University. Available from: <http://www.wjh.harvard.edu/nsfqual/Elman%20Paper.pdf> (Accessed 22 January 2013).
- Kluge, S. (2000). *Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research*. Forum: Qualitative Social Research, Volume 1, No. 1, Art. 14. Available from: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0001145> (Accessed 22 January 2013)
- Lazarsfeld, P.F. (1937). Some Remarks on the Typological Procedures in Social Research. *Zeitschrift für Sozialforschung*, (6): 119-139.
- Mahmoudzehi, M. (2008). Chabahar bar Sahel-e Daryay-e Oman [Chabahar on Coast of Oman Sea]. *Persian Gulf, Culture and Civilization Conference Proceedings*. Tehran: Human Science Foundation.
- Masghati, A. (2008). Jask, Darvaze- ye Khalij- e Fars [Jask, the Gate of Persian Gulf]. *Persian Gulf, Culture and Civilization Conference Proceedings*. Tehran: Human Science Foundation.
- Momeni, F. (2011). *Ahamiyat-e Beynolmelali-ye Khalij-e Fars dar Sade-ha-ye 19 va 20 Miladi* [International Importance of Persian Gulf in 19th and 20th Century]. In Research Book of Persian Gulf, By Kheyrandish, A., et al., Tehran: Khane-ye Ketab Pub.
- Naderi kazerooni, M.A. (1988). *Tarikh- e Banader va Jazayer- e Khalij- e Fars* [History of Persian Gulf Ports and Islands]. Corrected by: Sotoode, M., Tehran: Jahangiri Cultural Foundation Pub.
- Namavar, Z. Mojtahedzade, R. (2006). *Bastar-ha-ye Shekl Giri-ye Ahwaz* [Historical Background of Formation of Ahwaz]. Third Conference of Iranian Architecture and Urban Design Proceedings, Bam Citadel, Kerman, Second Vol., Tehran: Iran Cultural Heritage and Tourism Organization.
- No Name. (1988). *Safar Name-ye Banader va Jazayer-e Khalij-e Fars, dar Zaman-e Mohammad Shah-e Ghajar* [Itinerary in Ports & Islands of Persian Gulf in Mohamad Shah e Ghajar Period (1835-1848)]. Corrected by: Sotoode, M., Tehran: Jahangiri Cultural Foundation.
- Noorbakhsh, H. (1990). *Jazire-ye Gheshm va Khalij-e Fars* [Gheshm Island and Persian Gulf]. Tehran: Amirkabir
- Noorbakhsh, H. (2008). *Bandar-e Lenge, Aroos-e Khalij-e Fars* [Bandar e Lenge the Bride of Persian Gulf]. *Persian Gulf, Culture and Civilization, Conference Proceedings*, Tehran: Human Science Foundation.
- Pohanka, R. (2006). *Asar-e Tarikhi-ye Shahr-e lar dar Jonoob-e Iran* [Historical Traces of lar City in southern Iran].

A Study on Typology of Southern Iranian Cities, Ports and Islands by Considering Criterion of Prosperity*

Seyyed Majid Mofidi Shemirani**
Niloufar Nikghadam***
Mansoureh Tahbaz****

Abstract

During the last decades, Iran's southern provinces have been among the most important spots in the world because of their strategic location toward the Persian Gulf and the Oman Sea. However, despite the importance of those spots, there have been little academic research on their urban structures. Many ancient structures in Iran's southern areas have been destroyed by severe weather over time and only a few sites remain from the Qajar era. This adds to the importance of taking efforts to preserve those sites. In fact, the protection and documentation of the remained buildings of Qajar era in southern Iran is important since in today's architecture, it can be used as examples of vernacular architecture in adaptation with environmental conditions.

The degree of prosperity of any city can be a crucial factor in studying its urban structures in any given juncture. To the same effect, the present paper will first identify the main prosperity criteria in Iran's southern cities based on available scripts from the Qajar era and then will then determine the typology attributes by combination of characteristics. The typology will be a descriptive typology and has a grounded structure. The data will be gathered through theoretical studies, based on scripts available from the Qajar era written documents such as itineraries and historical books. This paper will first identify the criteria of prosperity in this region as illustrated in the scripts remaining from Qajar era.

The results show that during the Qajar era the existence of drinking water, fertile land and geographical positioning were important criteria for considering a region as prosperous. Further factors included the secure and easy access to land and marine passages. Based on the combined factors for the research, 12 cities, ports and islands were identified and an analysis on the typologies showed that the main criterion for prosperity in ports is easy access to the open sea. This is while drinking water, fertile land and easy access to the open sea are the main criteria for prosperity of cities. As for islands, the important criteria for prosperity are drinking water, fertile land.

Results also show that easy access to the open sea and geographic positioning were the most frequent criteria for the prosperity of ports. This is while drinking water, fertile land and easy access to land are the main criteria for prosperity of cities. As for Islands, the important criteria for prosperity are drinking water, fertile land and sea resources.

Keywords

Typology, Southern Iran, Criterion, Qajar Period, Prosperity.

*. This paper is derived from the studies of Niloufar Nikghadam's Doctoral thesis entitled "Climatic Patterns of Domestic Functional Spaces in Tropical Regions of Iran" carried out under the supervision of Dr. Seyyed Majid Mofidi Shemirani and Advise of Dr. Mansoureh Tahbaz. Islamic Azad University, Science and research Branch, Tehran, Iran

** Ph. D. in Urban Design. Assistant Professor, Department of Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. S_m_mofidi@iust.ac.ir

*** Ph. D. Candidate in Architecture, Department of Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. n.nikghadam@gmail.com

****. Ph. D. in Architecture. Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Design, Shahid Beheshti University. m-tahbaz@sbu.ac.ir